

blijven, de weg van de minste weerstand moest kiezen. Vijandigheid tegenover immigranten was een tijdloze emotie. Sinds het begin van de beschaving hadden heersers muren opgetrokken. Geweld tegen mensen die anders klonken en oogden was door de hele geschiedenis heen een constante factor geweest. Enkele tientallen jaren tevoren was Rostock zelf geschokt door twee dagen van rellen tegen vluchtelingen. Toen, in 1992, was de aanblik van mensen uit verre landen in de straten van de stad ongewoon geweest. Europeanen behoorden tot een beschaving die lange tijd uitzonderlijk was geweest vanwege de mate van culturele homogeniteit. Eeuwenlang was vrijwel iedereen – met uitzondering van enkele Joodse gemeenschappen – christelijk geweest. De overwinning van Otto de Grote op de Hongaren was een keerpunt en had buitenstaanders de mogelijkheid geboden om door te dringen tot de christelijke landen. Nergens anders in Eurazië werd zo standvastig gevochten tegen de bereden boogschutters die overal elders het middeleeuwse slagveld domineerden. Pas ten tijde van de expansie van de Ottomaanse macht, waardoor tot tweemaal toe moslimlegers voor de poorten van Wenen stonden, had het christelijke Europa te maken gekregen met een ernstige bedreiging, en met tegenstanders die een ander geloof aanhingen. En zelfs die dreiging was uitgelopen op een terugtocht. De vloten van Europese landen zwermden uit over verre oceanen. Hun vlaggen wapperden steeds vaker in verre koloniën, en hun emigranten vestigden zich overal in de hele wereld. Maar de ondoordringbaarheid van hun eigen continent vonden Europeanen vanzelfsprekend. Massale emigratie vond plaats naar niet-Europese landen – niet andersom.

Na het einde van de Tweede Wereldoorlog was dat veranderd. Aangetrokken door de hoge levensstandaard waren grote aantallen immigranten uit niet-Europese landen zich gaan vestigen in West-Europa. Tientallen jaren lang waren het tempo en de schaal van migratie naar Duitsland zorgvuldig gereguleerd, maar nu leek het erop dat de controle verloren dreigde te gaan. Terwijl Merkel de feiten uitlegde aan een snikkende tiener wist ze maar al te goed dat er, terwijl zij aan het woord was, een crisis ontstond buiten de Duitse grenzen. Die hele zomer waren duizenden en duizenden migranten en vluchtelingen uit

XXI

WAKKER

2015

Rostock

‘Politiek is soms hard.’ Angela Merkel, die een groep tieners toesprak in de gymzaal van hun school, wist waar ze het over had. Ze was opgegroeid onder communistische overheersing en opgeklommen tot bondskanselier van het verenigde Duitsland, de grootste en belangrijkste economie van Europa. Tien jaren ervaring hadden haar geleerd dat beslissingen bijna altijd iets kosten. Nu, live op televisie, werd ze geconfronteerd met wat een van haar beleidslijnen betekende voor een veertienjarig meisje. Reem Sahwil, een Palestijnse die geboren was in een vluchtelingenkamp, was naar Duitsland gereisd om te worden behandeld voor cerebrale parese. Ze sprak vloeiend Duitse en was de beste van haar klas, dus ze had bewezen een modelimmigrant te zijn. Waarom stond haar en haar familie dan deportatie te wachten? Merkel, zichtbaar niet op haar gemak, probeerde het uit te leggen. ‘Je weet dat er in de Palestijnse kampen in Libanon duizenden en duizenden vluchtelingen zijn, en als we zouden zeggen: jullie kunnen allemaal komen, en jullie uit Afrika: jullie kunnen allemaal ook hier komen, dan redden we het gewoon niet.’ Ze wendde zich tot de moderator en wilde uitweiden – maar stopte toen, midden in een zin. Sahwil huilde. Merkel liep naar haar toe, raakte haar wat ongemakkelijk aan enaide toen over haar haar. ‘Ik weet dat het moeilijk voor je is.’ Sahwil, die haar tranen wegnipperde, probeerde te glimlachen. Merkel, met de hand op de schouder van het meisje, troostte haar zo goed mogelijk. ‘Je hebt heel goed een situatie uitgelegd waarin veel anderen zich bevinden.’

De bondskanselier begreep dat ze, om in de top van de politiek te

moslimlanden door de Balkanlanden getrokken. Dat schouwspel wekte diep atavistische angsten op. In Hongarije werd gesproken van een nieuwe Ottomaanse invasie. Zelfs in West-Europa, in landen die nooit waren veroverd door moslimlegers, voelden velen zich ongemakkelijk. De angst dat het hele Oosten onderweg was ging ver terug. 'De vlakke werd verduisterd door hun marcherende compagnieën, en zo ver als ogen konden zien in het duister, schoten ze overal uit de grond, als een gore schimmelgroei, overal om de belegerde stad heen geweldige tentenkampen, zwart of somber rood.'² Zo beschreef Tolkien in 1946 de belegering van Minas Tirith, het bolwerk van de vrije landen in het Westen, door de legers van Sauron. De climax van *In de Ban van de Ring* was een echo van de belangwekkende gebeurtenissen in 955: de aanval op Augsburg en de Slag bij de Lech. Een wijze en in de strijd geharde geleerde, voor zijn missie gewijd door een bovennatuurlijke macht, stond in de poort van een opengereten stad en hield daar de vijand tegen. Een leger ruiters in maliënkolder kwam net op tijd aan op het strijdveld, toen de invasiemacht de overwinning al voor het grijpen leek te hebben. Een koning met een heilig wapen maakte aanspraak op een vacante keizerlijke troon. In 2003 bracht een verfilming van *In de Ban van de Ring* Aragons overwinning op de grommende horden van Mordor naar miljoenen die nooit gehoord hadden van de Slag bij de Lech. Otto's verdediging van het christendom, gepolijst en opnieuw verpakt voor de eenentwintigste eeuw, bezat nog altijd een spookachtige glans.

Het erfgoed ervan werd in de zomer van 2014 echter overschaduwd door veel ironie. Otto's mantel was niet opgepakt door de bondskanselier van Duitsland, maar door de premier van Hongarije. Victor Orbán was tot voor kort een zelfbenoemde atheïst geweest, maar dat weethield hem er niet van om zich – net als Otto dat gedaan zou hebben – af te vragen of ongedoopte migranten ooit werkelijk geïntegreerd konden worden. 'Dit is een belangrijke vraag, want Europa en de Europese cultuur hebben christelijke wortels.' In september, toen hij de politie het bevel gaf vluchtelingen te verwijderen uit treinen, en heksen langs de zuidgrens van Hongarije te zetten, waarschuwde hij dat de ziel van Europa op het spel stond. Toen Merkel de migrantencrisis in kaart bracht, kwam ze tot dezelfde conclusie. Haar antwoord was

echter tegengesteld aan dat van Orbán. Hoewel ze onder druk stond van ministers uit haar eigen regeringscoalitie om de Duitse grenzen te sluiten, weigerde ze. Enorme groepen Syriërs, Afghanen en Iraken trokken Beieren binnen. Algauw meer dan tienduizend per dag. Menigten die zich verzamelden bij stations juichten hen toe; voetbalfans hieven spandoeken op bij wedstrijden om hen welkom te heten. Die taferelen, verklaarde de bondskanselier, 'schilderden een beeld van Duitsland dat ons trots doet zijn op ons land'.³

Merkel stond, niet minder dan Orbán, in de schaduw van de geschiedenis van haar volk. Ze wist waar de angst om door vreemdelingen overspoeld te worden toe kon leiden. Voorgaande generaties waren onschuldiger geweest. Toen Tolkien voor de plot van *In de Ban van de Ring* episoden uit de vroegmiddeleeuwse geschiedenis gebruikte, was het nooit zijn bedoeling geweest om de Hongaren of de Saracenen gelijk te stellen aan het monsterlijke kwaad dat belichaamd werd door Mordor. Het tijdperk van migratie was zo ver weg, had hij aangenomen, dat er weinig kans op was dat zijn lezers dit zouden geloven. Hij had nooit de bedoeling gehad om hele volkeren – oud of modern – te demoniseren. 'Ik ben erg tegen dat soort dingen.'⁴ Hoewel Saurons leiders uit het oosten kwamen, symboliseerden ze de moordzuchtigheid die Tolkien zelf had gezien aan het westelijke front. De schaduw van de hel kende geen landsgrenzen, maar had een universeel bereik. Terwijl Tolkien zijn verslag van het beleg van Minas Tirith schreef, kwam de langdurige heerschappij van de duivel, de belichaming ervan, al tot een einde. Het kwaad had een nieuw gezicht gekregen. In 1946 was het proces in Neurenberg begonnen tegen de prominentste nog levende nazileiders. Een jaar na de bevrijding van Auschwitz hadden rapporten van de gang van zaken aldaar de aard van de nazimisdaden geopenbaard aan de wereld. Als droogrot die zich terug door de tijd verspreidde, had de gruwel ervan het hele weefsel van de Duitse geschiedenis besmet. Himmler, wiens walging van het christendom hem er niet van had weerhouden de oorlogssuccessen van christelijke keizers te bewonderen, had Otto's vader geheiligd als het ultieme voorbeeld van Germaanse heroïek. Er werd gefluisterd dat hij de reïncarnatie was van de Saksische koning. Hoewel Hitler beweerde dat hij minachting had

voor Hemmlers mystieke neigingen, was hij op zijn beurt geobsedeerd door de Heilige Lans. Die relikwie van de kruisiging was omgetoverd tot een symbool van het nazisme. Hoewel haar land, zeventig jaar na Hitlers zelfmoord, nog steeds boete deed voor zijn misdaden, wees niets erop dat Angela Merkel zich opmaakte om een nieuwe slag bij Lech te voeren. Het enige waarlijk christelijke wat ze kon doen tegen de vloedgolf van ellende die de Europese grenzen overstroomde, was het continent niet langer als christelijk beschouwen en het openstellen voor de verworpenen der aarde.

Al vanaf de begindagen van de Kerk was er spanning geweest tussen het gebod van Christus dat zijn volgelingen goed moesten doen en het goede nieuws aan de hele schepping moesten overbrengen en zijn parabel van de barmhartige Samaritaan. Merkel was bekend met beide. Haar vader was dominee geweest, haar moeder niet minder vroom. Het huis van haar kindertijd was een opvangplek geweest voor mensen met een handicap – mensen zoals Reem Sahwil. 'De dagelijkse boodschap was: hou van uw naaste als van uzelf. Niet alleen Duitse mensen. God houdt van iedereen.' Twee millennia lang hadden christenen hun best gedaan om deze lessen in praktijk te brengen. Door een toevluchtsoord te bieden aan de slachtoffers van de oorlog in het Midden-Oosten deed Merkel wat Gregorius van Nyssa zestien eeuwen eerder had gedaan. Liefdadigheid, had hij zijn gemeenteleden voorgedragen, voor de zwerm vluchtelingen die als beesten leefden, was de plicht van iedere christen. 'Hun dak is de lucht. Als schuilplaatsen gebruiken ze portieken, stegen en verlaten hoeken van de stad. Ze verbergen zich in de scheuren van de muur, als uilen.'⁶ Maar toen Merkel zocht naar een rechtvaardiging voor het openen van de landsgrenzen – een des te dramatischer ommekeer omdat die zo onkarakteristiek leek – weigerde ze beslist om het als christelijke liefdadigheid aan te merken. Zes weken nadat ze een snikkend meisje had verteld dat Duitsland onmogelijk de barmhartige Samaritaan kon zijn voor de hele wereld, was haar nieuwe boodschap dat ze alleen maar deed wat iedereen in haar positie zou doen. Haar eigen geloof was irrelevant. Er bestond een moraal die alle cultuurverschillen te boven ging – en ook verschillen tussen religies. Met dat argument probeerde Merkel het bezwaar

van Orbán te pareren dat een instroom van moslims in Europa het risico opleverde dat het christelijke karakter van het continent onherroepelijk zou veranderen. In essentie verschilde de islam weinig van het christendom. Beide godsdiensten konden worden ingepast binnen de grenzen van een liberale, seculiere staat. De islam, zo stelde de bondskanselier – en daarmee legde ze alle leden van haar eigen partij die iets anders durfden te zeggen het zwiigen op – hoorde thuis in Duitsland.

Toch stond ze daarmee niet zo lijnrecht tegenover Orbán als het leek. In de angst van de Hongaarse premier voor 'een nieuw gemengd, geïslamiseerd Europa'⁷ school de aanname dat moslims, als ze bereid waren zich te laten dopen, hun plaats konden innemen in de christelijke orde van het continent. Dat was de les die die getrokken kon worden uit de geschiedenis van zijn volk. Een paar generaties na 'Lech' had de koning van Hongarije een replica van de Heilige Lans ontvangen van de paus. Verblijfsvergunningen waren zelden zo geheiligd. Merkel had echter niets wat leek op een Heilige Lans. Als de leider van een land dat zes miljoen Joden had uitgeroeid, deed ze begrijpelijkerwijs haar best om niet over te komen als iemand die voorschrijft waar de Europese identiteit uit zou moeten bestaan. Niettemin was er geen ontkenning aan de geschiedenis. Duitsland bleef, in alle aannamen over hoe een maatschappij het best gestructureerd kon worden, volkomen en duidelijk christelijk. Net als de Joden die in de negentiende eeuw het burgerschap van Pruisen hadden verkregen, hadden moslims die wilden integreren in de Duitse samenleving geen andere keus dan het christelijke concept 'religie' te praktiseren. De islam – traditioneel voor degenen die het praktiseerden niet meer dan de activiteit van onderwerping – moest worden gekneed en rondgedraaid en omgevormd tot iets anders. Dat proces begon natuurlijk niet pas in 2015. Het had al anderhalve eeuw, vanaf de hoogtijdagen van het Europese kolonialisme, steeds meer vaart gekregen. De vooruitgang ervan kon worden afgemeten aan het aantal moslims dat was gaan accepteren dat wetten die ingesteld zijn door mensen soms boven wetten gaan van God. Dat de missie van Mohammed eerder religieus dan politiek was geweest. Dat de relatie tussen aanbidders en hun geloof in essentie privé en persoonlijk is. Toen Merkel stelde dat de islam net zozeer in Duitsland

thuushoorde als het christendom, léék ze alleen maar onpartijdig. Een religie roemen omdat die verenigbaar is met een seculiere maatschappij was beslist geen neutraal gebaar. Het secularisme was net zo zeer voortgekomen uit de loop van de christelijke geschiedenis als de hekken met prikkeldraad van Orbán.

Maar als de exponenten ervan het wilden laten functioneren, konden ze dat natuurlijk nooit toeven. Gedurende de wereldwijde hegemonie had men zich in het Westen bekwaamd in de kunst van het hervpakken van christelijke concepten voor een niet-christelijk publiek. Een doctrine zoals die van de mensenrechten werd veel makkelijker onderschreven als de herkomst ervan – de canonieke rechtsgeleerden uit het middeleeuwse Europa – verborgen bleef. De nadruk die de Verenigde Naties legden op 'de oudheid en de brede acceptatie van het concept van de rechten van de mens'⁸ was een noodzakelijke voorwaarde voor hun aanspraak op een wereldwijde – en niet alleen westerse – jurisdictie. Op eenzelfde manier was secularisme afhankelijk van de zorgvuldigheid waarmee de sporen ervan gewist werden. Om te zorgen dat het omhelsd werd door joden, of moslims, of hindoes als een neutrale verbinding tussen hen en de mensen met andere geloven, kon het zich niet permitteren om gezien te worden als wat het was: een concept dat buiten een christelijke context weinig inhield. In Europa was het seculiere zo lang geseculariseerd dat het zijn oorsprong makkelijk vergat. Wie de premissen ervan onderschreef, werd onvermijdelijk net dat beetje meer christelijk. Toen Merkel de moslims in Duitsland verwelkomde, bood ze hun leefruimte op een continent dat geen neutraal begrip van religie kende: een continent waar de scheiding tussen Kerk en Staat van toepassing was, ook voor de islam.

Seculieren die gehard waren door hun lange strijd tegen de mythen van het christendom – *Charlie Hebdo*, een Frans satirisch tijdschrift, noemde het 'de mythe van God als architect van het universum, de mythe van Maria's maagdelijkheid, de mythe van Christus' wederopstanding'⁹ – vergaten makkelijk dat ook het secularisme gefundeerd was op een mythe. In Frankrijk misschien meer dan in de rest van Europa verschildde het feitelijke verhaal over de oorsprong van het secularisme nogal van de geschiedenis ervan. Laïcité werd, door de wat vuriger

aanhangers, niet zo zeer gezien als scheiding van Kerk en Staat als wel als het in quarantaine plaatsen van religie voor degenen die anders geïnfecteerd zouden kunnen raken door de nonsens ervan. *Charlie Hebdo* kenschetste zichzelf trots als 'leek, vrolijk en atheïst'.¹⁰ Met zijn scabreuze satires op pausen en priesters haakte het blad aan bij iets wat ruim tweehonderd jaar lang een typisch Frans soort antiklerikalisme was geweest. De wortels ervan gingen echter veel verder terug dan de Revolutie. De cartoonisten van *Charlie Hebdo* die de spot dreven met Christus, of de Maagd, of de heiligen, neigden naar een obsceniteit die weinig van doen had met Voltaire. Hun ware herkomst kon worden teruggevolgd naar een veel onstuimiger generatie beeldenstormers. In de eerste golf van de Reformatie waren pretmakers zich te buiten gegaan aan de ontheiliging van idolen: ze wierpen een standbeeld van de Maagd in een rivier, alsof ze een heks was. Ze prikten ezelsoeren op een afbeelding van Sint-Franciscus, paradeerden met een kruisbeeld door bordelen, badhuizen en taverntes. Wie een bijgeloof vertrapte, vertegenwoordigde het licht. Verlicht-zijn hield in: aanspraak maken op de status van het volk van God – de *laïcs*. De journalisten van *Charlie Hebdo* waren dus dubbel *laïc*. De traditie waarin ze stonden – satire, godslastering en ontheiliging – hield geen verwerping in van de christelijke geschiedenis, maar vormde juist de essentie ervan. Vijfhonderd jaar lang waren katholieken verplicht geweest om hun geloof ertegen te wapenen. Nu was het de beurt aan de moslims. In 2011 verscheen er een cartoon van Mohammed op de cover van *Charlie Hebdo*. Het jaar daarna werd hij op handen en voeten afgebeeld, met ontblote genitaliën. De spotternij zou pas ophouden, zo bezwoer *Charlie Hebdo*'s hoofdredacteur, als 'de islam net zo banaal was geworden als het katholicisme'.¹¹ Dat hield gelijke behandeling voor moslims in een seculiere samenleving dus in.

Zij het dat ze niet als gelijken werden behandeld. Alleen degenen die geloofden in de scheppingsmythen van het secularisme – dat het was voortgekomen uit een maagd, dat het niets verschuldigd was aan het christendom, dat het neutraal stond tegenover alle religies – zouden kunnen aannemen dat dit inderdaad zo was. In januari 2015 drongen twee mannen met geweren binnen in de kantoren van *Charlie Heb-*

do en schoten daar twaalf personeelsleden neer. De gevoeligheden van moslims werden daarna herhaaldelijk gewogen door het verbijsterde en bange publiek – en te licht bevonden. Waarom die moordzuchtige, buitensporige reactie op een paar cartoons? Katholieken hadden keer op keer aangetoond dat ze konden omgaan met godslasteringen. Waarom de moslims dan niet? Was het geen tijd voor de islam om volwassen te worden en de moderne wereld in te gaan, net als het christendom? Alleen al die vraag kwam voort uit de basisaanname van het secularisme: alle religies zijn in essentie hetzelfde. Daarmee nam men aan dat religies, net als vlinders, gebonden zijn aan het kopiëren van een levenscyclus: reformatie, verlichting, verval. Bovendien schonken men zo geen aandacht aan de manier waarop *Charlie Hebdo* de traditie van het secularisme in stand hield. Hier was geen sprake van een emancipatie van het christendom, maar onmiskenbaar van een product ervan. Drie dagen na de schietpartij, toen wereldleiders aan het hoofd van miljoenen demonstranten door het hart van Parijs marcheerden, schreeuwden aanplakbiljetten solidariteit uit met de vermoorde journalisten: *Je suis Charlie*. Het schouwspel was een krachtige demonstratie van wat de leidende orthodoxie van het Westen was geworden: een orthodoxie die millennia lang geëvolueerd was. In de tijd van Otto mochten ongedoopte heidense stamhoofden zich niet vestigen in de christelijke wereld. Nu, in het tijdperk van *Charlie Hebdo*, kenmerkte Europa zich door nieuwe verwachtingen, nieuwe identiteiten, nieuwe idealen. Geen daarvan was neutraal. Geen ervan was níét voortgekomen uit de christelijke geschiedenis. Wie anders dacht, wie dacht dat de waarden van het secularisme inderdaad tijdsloos waren, toonde daarmee – ironisch genoeg – aan hoe diep christelijk die waarden waren.

Gezegend zij de vrucht

Een bezoek aan de Peninsula Beverly Hills betekende een bezoek aan een hotel waar de gasten werden behandeld als goden. Het hotel gaat discreet schuil achter met klimop bedekte muren en ligt op een steenworp afstand van de luxe winkels op Rodeo Drive. Kuuroorden, zwem-